

УДК 343**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT HÜQUQUNDA
BEYNƏLXALQ CİNAYƏTLƏRİN YENİ NÖVLƏRİNİN
KRİMİNALLAŞDIRILMASINA DAİR****Ş.T.SƏMƏDOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
shahlots@mail.ru

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş hüquq islahatlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafı, o cümlədən cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. Bu baxımdan cinayət qanunvericiliyinə daxil edilmiş transmilli cinayətlərlə bağlı normaların təkmilləşdirilməsi və bu normaların həm məzmunu, həm də tətbiqi təcrübəsi ilə bağlı problemlərin araşdırılması günümüzdə böyük aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə 31 dekabr 2022-ci il tarixli müraciətində Azərbaycanın böyük ekoloji fəlakətlə, urbisidlə üzləşdiyini xüsusi olaraq vurğulaması, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ekosid, urbisid və həmçinin mədəni irsi məhv etmə əməllərinin beynəlxalq cinayətlər kimi kriminallaşdırılmasının aktuallığını və zəruriliyini bir daha şərtləndirir.

Açar sözlər: cinayət məsuliyyəti, beynəlxalq cinayətlər, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə cinayəti, cinayət qanununun retroaktiv gücü.

Cinayət hüququnda bu və ya digər əməlin kriminallaşdırılması və ya dekriminallaşdırılması dövlətin cinayət-hüquqi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır, bu da müxtəlif tarixi-siyasi dövrlərdə dövlətin apardığı xarici və daxili siyasət, eyni zamanda cəmiyyətin obyektiv tələbləri ilə müəyyən edilir [11, 3-21]. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (*daha sonra* - CM) Xüsusi hissəsi hazırda qüvvədə olan müddətdə cinayət tərkiblərinin sayı 537-dən 766-ya qədər yüksəlmişdir. CM-in Xüsusi hissəsinə 72 yeni maddə (241 cinayət tərkibi) daxil edilib, 9 maddə (132, 173, 176, 184, 189, 192-1, 241, 318-2, 331) isə (24 cinayət tərkibi) çıxarılıb. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdırılmış və tamamilə dekrimi-

nallaşdırılmış əməllərin sayının müqayisəsi ilk baxışda milli cinayət hüququnun liberallıqdan daha çox repressiv dəyişikliklərə meyilli olduğunu göstərir. Lakin bir çox hallarda CM-ə əlavə olunan maddələr məhz Azərbaycan Respublikasının mütamadi olaraq tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi (implementasiyası) ilə şərtlənir. Buna misal olaraq, müxtəlif vaxtlarda CM-in Xüsusi hissəsinə beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən 143-1 (dopinq vasitələrindən və (və ya) üsullarından istifadəyə məcburetmə), 144-1 (insan alveri), 144-2 (məcburi əmək), 171-1 (uşaq pornoqrafiyasının dövrüyyəsi), 171-2 (seksual xarakterli məqsədlərlə uşaqların təqib edilməsi), 192-2 (idman yarışlarının manipulyasiyası), 193-1 (cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma), 200-1 (dərman vasitələrinin qanunsuz dövrüyyəsi), 200-2 (genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin, yaxud müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmış kənd təsərrüfatı bitki materiallarının və ya genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin genetik materiallarından istifadə edilərək istehsal olunan yeyinti məhsullarının qanunsuz dövrüyyəsi), 214-1 (terrorçuluğu maliyyələşdirmə), 214-2 (terrorçuluğa açıq çağırışlar), 214-3 (terrorçuluq məqsədi ilə təlim keçmə), 219-1 (dəniz quldurluğu) və s. maddələrin əlavə olunmasını göstərə bilərik.

Bununla belə, məsuliyyəti CM-in Xüsusi hissəsinin VII Bölməsində (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) və BCM-in Roma Statutunun müvafiq normaları ilə (mad.6, 7, 8, 8-1) əksər hallarda eynilik təşkil edən beynəlxalq cinayətlərin sistemi, demək olar ki, dəyişməmiş qalıb (108-1-ci maddənin 2001-ci ildə və 116-cı maddəyə 116.0.8-1, 116.0.8-2 və 116.0.8-3 hissələrin əlavələri istisna olmaqla).

Hesab edirik ki, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 30 ildən artıq müharibə vəziyyətində olan və onlardan 28 ilini 20% ərazisi işğal altında qalan, I və II Qarabağ müharibələri dövründə ərazisində genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirilən, təkcə XX əsrdə tarixi torpaqlarında bir neçə dəfə etnik təmizləmə və deportasiyalara məruz qalan, bu illər ərzində vətəndaşlarına qarşı çox sayda beynəlxalq cinayətlər törədilən və törədilməsi davam edən (Qazax rayonunun 7 kəndi – Sofulu, Barxudarlı, Bağanis Ayrım, Qızıl Hacılı, Yuxarı Əskipara, Aşağı Əskipara, Xeyrimli və Naxçıvanın Sədərək rayonunun Kərki kəndi hələ də işğal altındadır) Azərbaycan ərazisində törədilmiş cinayətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, cinayət qanunvericiliyinin VII Bölməsində beynəlxalq cinayətlərin sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Vaxtı ilə Sovet İttifaqında bir olduğumuz və hüquq sistemlərimizin də yaxın olduğu iki dövlətin – Rusiya və Ukraynanın 2022-ci ilin 24 fevralından bu günə kimi genişmiqyaslı silahlı münaqişəsi davam edir və bu dövlətlər tərəfindən öz cinayət qanunvericiliklərinə etdikləri fərqli əlavə və dəyişikliklər onların cinayət-hüquqi siyasətini əks etdirir.

Belə ki, RF-in qüvvədə olan CM-də Rusiya–Ukrayna müharibəsinin ilk on günlüyündə, yəni 4 mart 2022-ci il tarixində aşağıdakı əməllər kriminallaşdırılıb: maddə 207.3 – “Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin istifadəsi haqqında bilə-bilə yalan məlumatı kütləvi yayma”; maddə 280.3 – “Rusiya Federasiyası və onun vətəndaşlarının maraqlarının, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin müdafiəsi məqsədilə RF Silahlı Qüvvələrinin istifadəsini gözdən salmağa yönəlmiş kütləvi hərəkətlər”; maddə 284.3 – “Rusiya Federasiyasına, Rusiya Federasiyasının vətəndaşlarına və ya rusiyalı hüquqi şəxslərə qarşı məhdudlaşdırıcı xarakterli tədbirlərin tətbiqinə çağırışlar”.

Baş verən silahlı münaqişə ilə əlaqədar Ukrayna CM-ə də müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. 2022-ci il martın 3-də, yəni Rusiyanın genişmiqyaslı hücumunun səkkizinci günündə Ukrayna CM-ə “Kollaborantlıq fəaliyyəti” adlı 111-1-ci maddə əlavə olunmuşdur. Ukrayna hələ 2014-cü ildə, yəni Rusiya Krımı işğal edib Donbasdakı separatçıları silahla təmin etməyə başlayandan sonra, kollaborant problemi ilə üzlərsə də, bu əməl kriminallaşdırılmamışdır. O zamandan 2022-ci il martın 3-nə qədər, yəni Ukrayna CM-ə 111-1-ci maddə əlavə olunanaqədər, işğal edilən ərazilərdə qanunsuz hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlıq edən ukraynalılar dövlətə xəyanət və ya digər cinayətlərə, məsələn, terrorçuluğu maliyyələşdirməyə görə məsuliyyətə cəlb olunurdular [16, 129-132]. 15 mart 2022-ci il tarixdə “Hüquqazidd əməlin cinayət sayılmasını istisna edən halların müəyyən edilməsi və hərbi rejim vəziyyəti şəraitində döyüş toxunulmazlığının təmini haqqında” Qanunla Ukrayna CM-ə “Vətəni, Ukraynanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək vəzifəsi” [15, 316-318].

Beləliklə, adətən dövlətlər silahlı münaqişədə iştirak edən tərəflər kimi, yuxarıda göstərdiyimiz RF və Ukraynanın nümunəsində, qoyulan məqsədləri və real vəziyyəti nəzərə alaraq öz ölkələrində müharibə ilə əlaqədar yaranmış cinayət-hüquqi münasibətləri yeni normalar qəbul etməklə tənzimləyir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı yerli əhalinin etnik təmizləməsi ilə müşahidə olunub və bu halda da, Ukraynada olduğu kimi, heç bir kollaborantlıq fəaliyyəti (Ukrayna CM-in 111-1-ci maddəsi) mümkün olan deyildi. Ya da ki, Azərbaycanda Rusiyadan fərqli olaraq II Qarabağ müharibəsində xalqın ruh yüksəliyi ilə Ali Baş Komandan və Silahlı Qüvvələr ətrafında sıx birləşdiyi müşahidə olunurdu və bu şəraitdə “Silahlı Qüvvələrin istifadəsini gözdən salmağa yönəlmiş kütləvi hərəkətlər” (RF-in CM-in 280.3-cü maddəsi) kimi əməlin kriminallaşdırılması lüzumsuz idi. Rusiya və Ukraynada yeni kriminallaşdırılmış əməlləri mahiyyətə şərh etməkdən çəkinərək, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan cinayət qanunvericiliyində də bəzi əməllərin kriminallaşdırılmasına ehtiyac var. İlk növbədə biz bu əməllərin sırasına ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi cinayətləri əlavə etməyi təklif edirik.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü dinc əhalinin məhv edilməsi, soyqırım, deportasiya və s. beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi ilə yanaşı, həmçinin ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi cinayətlərin baş verməsinə səbəb olub. Ermənistanın təcavüzü bir milyona yaxın mülki əhalinin həyat, sağlamlıq, öz doğma evlərində yaşamaq və s. hüquqlarına qəsd edərək, həmçinin 30 ilə yaxın davam etmiş işğal dövründə mədəni sərvətlərin məhv edilməsinə və talanmasına, şəhərlərin və yüzlərlə digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsinə, ekoloji fəlakətə səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qəhrəmanlığı və xalqın dəstəyi nəticəsində işğal olunmuş ərazilər azad olunduqda düşmən tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərin miqyası və ağır nəticələri daha aydın aşkar oldu.

Ekosid

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Hal-hazırda ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olaraq, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin təhlükəsizliyi kimi qəbul olunur [14, 30].

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri ətraf mühitin, o cümlədən atmosferin, su və torpaq ehtiyatlarının, flora və faunanın mühafizəsi idi və bu məsələlərin həlli daim nəzarətdə saxlanılaraq dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdı. Hələ sovetlər dövründə (1969-1982) [8] Azərbaycana rəhbərlik edərkən Heydər Əliyevin təşəbbüsü və söyləri nəticəsində “Azneft” Birliyinin Neft-Qazçıxarma və bir sıra digər müəssisələrində suya çirkləndirici tullantıların atılması, Sumqayıtın Alüminium zavodunda Xəzər dənizinə civə tullantısının atılması, Qaradağ Sement zavodunda havanın tullantılarla çirkləndirilməsi dayandırılmış, keçmiş Kirovabaddakı (Gəncə) Alüminium zavodunda havaya qaz və tozun buraxılması azalmış və digər müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdu. Heydər Əliyevin Azərbaycana ikinci dəfə rəhbərlik etdiyi dövrdə (1993–2003) ətraf mühiti qorumaq sahəsində bir sıra mühüm qanunlar qəbul edilmişdir: “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” (1997), “Heyvanlar aləmi haqqında” (1999), “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” (1999), “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” (1999), “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” (2001) və s. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 39-cu (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ) və 78-ci (ətraf mühitin qorunması) maddələrinin əsas təminatından biri olan 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının CM-də müxtəlif ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən ayrıca 28-ci fəsil (mad.247–262) sistemləşdirilmişdir.

II Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin flora və faunasının məhv edilməsi, həmçinin meşələrdə nadir ağacların kökündən kəsilməsi, torpaq və su resurslarının çirklənməsi, regionda yerin təkinin qa-

nunsuz istismar nəticəsində talan edilməsi ekoloji tarazlığı kəskin şəkildə pozaraq faktiki olaraq ekoloji fəlakətə səbəb olmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının CM-də sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən və genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan “ekosid” əməli müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi tərəfindən ekosid cinayəti yalnız müharibə cinayətlərinin sistemində “ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurma” (maddə 116.0.2) kimi ifadə olunur.

Müasir transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərin sistemini müəyyən edən əsas mənbə olan BCM-in Roma Statutunda da ekosid müstəqil cinayət növü kimi yer almır və 8-ci maddənin “iv” hissəsində yalnız müharibə cinayətlərinin bir tərkibi kimi qeyd olunur.

Ekosid, ilk növbədə beynəlxalq hüququn termini kimi qəbul edilməlidir, çünki birincisi, onu tənzimləyən normalar beynəlxalq normativ aktlardan qaynaqlanır, ikincisi, beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlıdır. İlk dəfə olaraq ekosid cinayətinin əlamətləri “Ətraf mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya hər hansı digər düşmənçiliklə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” 18 may 1977-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasında və 1949-cu il tarixli (4) Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olan 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 55-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bununla belə hal-hazırda ekosidin beynəlxalq hüquqi normativ anlayışı yoxdur, yalnız doktrinal anlayışları var [22, 28-33].

Alimlər tərəfindən ekosid əməlinin beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi təsbit olunmasının iki yolu təklif edilir:

1) Ekosid digər insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi “hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməl” kimi müəyyən edilir. Bu mövqedən P.Merts, V.Kabanes, Y.Qalliard çıxış edirlər.

2) Ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi müəyyən edilir. Hələ 2010-cu ildə P.Xiqqins BMT-nin Beynəlxalq hüquq komissiyasına ekosid cinayətini beynəlxalq cinayətlərin sırasına daxil etməyi təklif etmiş və hətta belə bir düşündürücü ifadə işlətmişdir: “ekosid mahiyyətcə, həyatın antitesizidir” [14, 151].

Amma bu gələcəyə hesablanan elmi müddəalardır, çünki reallıqda bu gün beynəlxalq səviyyədə ekosid müstəqil cinayət növü kimi tanınmır və transmilli cinayət hüququnda, həmçinin Azərbaycan cinayət hüququnda yalnız müharibə cinayətlərinin bir tərkibi kimi təsbit olunur. Müqayisə üçün yada salaq ki, transmilli cinayət hüququnun mühüm ilkin mənbəyi sayılan Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində soyqırım cinayətinin adı çəkilməyərək, yalnız əlamətləri insanlıq əleyhinə cinayətlərin sırasında qeyd edilirdi.

Qloballaşan dünyada ekoloji fəlakətlər bütün dövlətləri və qeyri-hökumət təşkilatlarını narahat edən əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir və

ümid etmək olar ki, yaxın gələcəkdə ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi hüquqi qiymətini alacaq. Məsələn, “Stop ekosid” adlı beynəlxalq fondun təşəbbüsü ilə bir qrup beynəlxalq hüquqşünas 22 iyun 2021-ci il tarixdə ekosidi beynəlxalq cinayətlərin beşinci növü kimi (təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri ilə yanaşı) tanımaq haqqında BCM-nə müraciət edib [20]. Hal-hazırda ekosidi beynəlxalq cinayət kimi tanımağı BCM-in 21 üzvü (Belçika, Yeni Zelandiya, Finlandiya, Panama, Böyük Britaniya, İspaniya, Kanada, Fransa, İsveç və s.), Roma Papası (Vatikan) və Avropa İttifaqının rəhbər strukturları dəstəkləyir [27].

Beləliklə, güman etmək olar ki, ekosid BCM-in Roma Statutunda təsbit olunan beynəlxalq cinayətlərin sırasına daxil edildikdə, bu əməli (yəni genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan hərəkətləri (hərəkətsizliyi) sülh zamanı da (yəni indiki kimi yalnız silahlı münaqişə zamanı yox) törədənlərə qarşı beynəlxalq mühakimə tətbiq oluna biləcək. Bununla da genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan hərəkətlər (hərəkətsizlik), sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən müstəqil beynəlxalq cinayət növü kimi tövsif olunacaq.

Hal-hazırda isə ekosid sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayət kimi yalnız bir sıra dövlətlərin cinayət qanunlarında kriminallaşdırılıb. Bunların sırasına Vyetnam, Belarus, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna, RF, Qırğıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan və s. daxildir [23]. Məsələn, RF (maddə 358), Qazaxıstan (maddə 169), Qırğızıstan (maddə 409), Moldova (maddə 136) və s. dövlətlərin cinayət qanunvericiliklərində ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi müəyyən edilir.

Uzun müddət Ermənistanın işğalı altında qalan ərazilərdə təbii ehtiyatların quldurcasına istismarı ətraf mühitə ciddi zərbə vurub. Belə ki, flora və faunanın məhv edilməsi, həmçinin meşələrdə nadir ağacların kökündən kəsilməsi, torpaq və su resurslarının çirklənməsi, regionda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarı nəticəsində talan edilməsi ekoloji tarazlığı kəskin şəkildə pozaraq, Qarabağın və ətraf rayonların ekosistemini qəsdən məhv edib. Ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vuran bu əməllərin mütləq əksəriyyəti silahlı münaqişə zamanında yox, məhz işğal dövründə törədilib. Törədilən ekoloji cinayətlərin qlobal xarakterini nəzərə alaraq, onlar bütün regionun və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən ekoloji fəlakət (ekosid) kimi hüquqi qiymətini almalıdır. 30 ildən artıq Azərbaycanın milli ekoloji təhlükəsizliyinə qəsd edən şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməlidirlər. Ekosid əməlinin beynəlxalq cinayət statusunda qüvvədə olan CM-də kriminallaşdırılması buna hüquqi imkan yaradacaq.

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini rəsmiləşdirən 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli (Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan) Bəyanatın 3-cü bəndinə əsasən [25] Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdirildiyi Qarabağ zonasında ekoloji təhlükə davam etdiyinə görə, Azərbaycanın eko-

aktivistləri **Laçın-Xankəndi yolunda fasiləsiz 138 gün ərzində (12 dekabr 2022-ci ildən 2023-cü ilin 28 aprelində)** “Stop ekosisid” şüarı altında aksiya keçiriblər. Bu aksiyanın nəticələrindən biri də beynəlxalq birliyin diqqətini Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti nəzarəti altında olan Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə qəsdən geniş ciddi ziyan vuran cinayətlərin törədilməsinə cəlb etmək idi.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, bir daha vurğulayırıq ki, bu xüsusda BCM-in Roma Statutunun yurisdiksiyasına daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının CM-də ekosisidin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi kriminallaşdırılması son dərəcə zəruridir [11, 13-14].

Urbisid

Soyqırım (genosid) termininə bənzər yaranmış urbisid (latınca *urbicide*: “*urbs*” – şəhər və “*caedere*” – “öldürürəm, məhv edürəm” sözlərinin birləşməsidir) şəhərin qəsdən dağılmasını, məhv edilməsini ifadə edir [25].

II Qarabağ müharibəsindən sonra bütün dünya qarşısında sübut olundu ki, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə soyqırım, əhalini məhv etmə, etnik təmizləmə, insanları yoxa çıxarma (I Qarabağ müharibəsində 4 minə yaxın itkin düşmüş şəxs qeydə alınıb) cinayətlərinin törədilməsi ilə bərabər, yerli əhali olan azərbaycanlıların yaşayış evləri və digər tikililəri, ümumilikdə, xeyli sayda şəhər və kəndləri qərəzli şəkildə məhv edilib.

Qədim tarixə malik olan Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan şəhərləri və digər yaşayış məntəqələri yer üzündən siliniblər. Bağanis Ayrım, Kərkicahan, Meşəli, Malibəyli və Quşçular, Qaradağlı, Ballıqaya, Xocalı və s. yerlərdə törədilən soyqırım cinayəti ilə yanaşı, işğal olunan Qarabağın və ətraf rayonların şəhərləri, şəhər tipli qəsəbələri, digər böyük yaşayış məntəqələri də erməni vəhşiliyinin nümunəsi olaraq, urbisid cinayətinin canlı təsviri və etirafıdır.

Ermənistan tərəfindən 30 ilə yaxın işğal müddətində azərbaycanlıların yaşadıkları şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin, onların kritik infrastrukturlarının, qədim memarlıq abidələrinin, məzarlıqlarının məhv edilməsi bir məqsədlə törədilib: doğma dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş əhəlinin həmin yaşayış yerlərinə qayıtmasını mümkün etmə, zaman keçdikdən sonra erməni xislətilə onların bu yerlərdə daimi yaşamaqlarını inkar edib, bu əraziləri “qədim ermənistan torpağı” elan etməkdir.

Müharibə, soyqırım və qlobal siyasət məsələləri üzrə araşdırmaları ilə tanınan ingilis sosioloqu və akademiki Martin Şou “Şəhərin yeni müharibələri: urbisid və soyqırım” kitabında qeyd edir: “Urbisid müasir müharibələrdə şəhər mühitinin canlılığını, əhalisinin davamlılığını və şəhərsalma sahəsinin məhv edilməsini nəzərdə tutan cinayətdir [10].

“Urbisid” termini hüquqi cəhətdən nisbətən yeni termin olsa da (əsasən XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində keçmiş Yuqoslaviyada Dubrovnik, Vukovar, Mostar, Sarayevə kimi şəhərlərin dağıdılması ilə əlaqədar qeyd edilib), tarixdə dəfələrlə belə hadisələr baş vermişdir. Romalılar tərəfindən Karfaqenin yerlə-yeksən edilməsi, İkinci Dünya müharibəsi zamanı Polşanın Varşava şəhərinin, Almaniyanın Drezden şəhərinin, Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin xüsusi hərbi zərurət olmadan bombalanması – ətrafdakı hər şeyin bilərəkdən məhv edilməsi məqsədini daşıyırdı. Suriyada baş verən silahlı münaqişələr nəticəsində qədim tarixə malik olan Hələb şəhərinin qəsdən dağıdılması bəzi alimlər (Robert Templer və Əl-Hakam Şaar) tərəfindən məhz urbisid kimi qiymətləndirilmişdir [4; 7].

Yuqoslaviya üzrə Tribunalda Slobodan Miloseviçə, digər itthamlarla yanaşı, beynəlxalq təcrübədə ilk dəfə olaraq “Vukova şəhərinin mənasız olaraq dağıdılması” ittihamı irəli sürülmüşdür. Lakin o, hökm çıxarılanadək 11 mart 2006-cı il tarixdə Haaqa həbsxanasında vəfat etmişdir.

Haqlı qeydlərə görə, Ermənistanın işğalçı dairələrinin məqsədi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan, 22 noyabr 1991-ci il tarixdə ləğv edilmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ətrafında yerləşən ərazilərimizdə soydaşlarımızın yaşaması üçün həyatı əhəmiyyətli bütün şəraiti məhv etmək, bununla da doğma dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş köçkünlərimizin həmin torpaqlara qayıtmasını mümkün etməklə olmuşdür [6, 163].

Rəsmi mənbələrdən məlum olan faktıdır ki, Ermənistanın otuz ilə yaxın davam edən işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 12 min kvadrat kilometrlik ərazisində ümumilikdə 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min yaşayış evi və mənzil, 7093 ictimai bina, 1107 təhsil müəssisəsi, 855 uşaq bağçası, 521 tibb müəssisəsi, 4 sanatoriya-müalicə kompleksi, 2 000 km qaz xətti, 7568 km su xətti, 34 paylayıcı qurğu, 76 940 elektrik xətti, 5198 km avtomobil yolları, 348 ədəd körpü, 28 980 km kabel-kanalizasiya qurğuları, Azərbaycan Dəmir Yollarının Yevlax-Ağdam-Xənkəndi, İmişli-Mincivan-Ağbənd və digər sahələrinin ümumilikdə 325,8 km hissəsi, bu sahələrdə olan stansiya binaları, dispetçer məntəqələri məhv edilmiş, 2389 sənaye obyektini dağıdılmış, yararsız hala salınmış və qarət edilmişdir [4].

İşğaldan əvvəl 40 mindən çox əhalisi olan Ağdam şəhəri hələ 2008-ci ildə “Lonely Planet” jurnalı tərəfindən “Qafqaz Hiroşiması” adlandırılmış, 2010-cu ildə isə “Əl-Cəzirə” internet nəşri Ağdamı “ruhlar şəhəri” siyahısına salmışdır [24].

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə Ağdamın işğalını qəti şəkildə pisləyən və Ermənistan qoşunlarının çıxarılmasını tələb edən 853 sayılı Qətnamənin qəbul edilməsinə baxmayaraq, işğalçı Ermənistan buna məhəl qoymamışdır. İşğal nəticəsində Ağdam şəhərində və rayonun kəndlərində bütün yaşayış evləri, ictimai binalar, məktəblər, uşaq bağçaları, xəstə-

xanalar, istehsalat müəssisələri talan edilmiş, dağıdılmış və yandırılmışdır.

Təcavüz cinayəti (maddə 100), soyqırım (maddə 103), əhalini məhv etmə (maddə 105) kimi beynəlxalq cinayətlərə mahiyyətə və ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinə görə yaxın olan urbisid hal-hazırda heç bir hüquq sistemində müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmayıb.

Bununla belə, urbisid cinayətinin bəzi əlamətləri silahlı münaqişələri tənzimləyən bir sıra beynəlxalq aktlarda qeyd edilib: “Quruda müharibə qanunları və adətləri haqqında” 18 oktyabr 1907-ci il tarixli Haaqa konvensiyasında (23-cü maddənin “j” bəndi) (“Düşmən əmlakını məhv etmək və ya ələ keçirmək, əgər bu cür məhv və ya ələ keçirmə hərbi zərurətdən irəli gəlmirsə, qadağan olunur” müddəası), “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” 12 avqust 1949-cu il tarixli IV Cenevrə Konvensiyasında (53, 147-ci maddələr) (“İşğalçı Dövlət tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərin və ya dövlətin, icmaların, yaxud ictimai və ya kooperativ təşkilatların fərdi və ya kollektiv mülkiyyətdə olan hər hansı bir daşınar və ya daşınmaz əmlakının hərbi əməliyyatlar üçün zərurət olmadan məhv edilməsi qadağan edilir”, “Hərbi zərurət olmadan qanunsuz, əsassız və geniş miqyasda dağıntıların aparılmasını və mülki şəxslərin əmlakının məhimsənilməsi qadağan edilir” müddəaları), (4) Cenevrə Konvensiyalarına 8 iyun 1977-ci il tarixli Əlavə Protokollarda, 14 may 1954-cü il tarixli “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” Haaqa Konvensiyasında və ona əlavə edilmiş 26 mart 1999-cu il iki Protokolda və s.

Azərbaycan Respublikasının CM-də, ekosid cinayətinə münasibətdə olduğu kimi, urbisid cinayətinin əlamətləri müharibə cinayətlərinin tərkibi kimi 116-cı maddə ilə (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) məsuliyyət yarada bilər. Bunların sırasına “mühüm dağıntılara səbəb ola bilən müharibə üsullarından istifadə etmə” (maddə 116.0.1); “hərbi zərurətdən irəli gəlməyən genişmiqyaslı dağıntılar törətmə” (maddə 116.0.6); “müdafiə olunmayan ərazilərə, yaşayış məntəqələrinə və silahsızlaşdırılmış zonalara hücum etmə” (maddə 116.0.7); “hərbi hədəf olmayan, aydın görünən və fərqləndirilən dini, təhsil, elm, xeyriyyə, tibb obyektlərinə, xəstə və yaralıların yerləşdirildiyi yerlərə hərbi zərurət olmadan hücum etmə” (maddə 116.0.8); “dağıdılması mülki əhali arasında böyük itkilərə səbəb ola bilən və ya mülki obyektlərə əhəmiyyətli zərər vura bilən qurğulara hücum etmə” (maddə 116.0.12) əməllərini daxil etmək olar.

Beləliklə, təəssüf ki, nə beynəlxalq hüquq normalarında, nə heç bir dövlətin cinayət qanunvericiliyində, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, şəhərləri dağılaraq məhv edilmiş dövlətlərdə urbisid müstəqil beynəlxalq cinayət kimi təsbit edilməyib və yalnız bəzi hallarda beynəlxalq humanitar hüququn normalarını ciddi pozan müharibə cinayətlərinin tərkibi kimi tövsif edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının

qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi də hələ ki bu mövqedədir (mad.116.0.1, 116.0.6, 116.0.7, 116.0.8, 116.0.12).

Bununla belə, mütləq qeyd etməliyik ki, müxtəlif zamanlarda və digər ölkələrdə törədilmiş urbisid kimi qəbul edilən əməllərdən fərqli olaraq, Azərbaycan şəhərlərinin və digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsinin öz xüsusiyyətləri var:

1) Varşava, Mostar, Dubrovnik, Sarayevo, Hələb və s. şəhərlərdən fərqli olaraq Ağdam, Cəbrayıl, Fizuli, Zəngilan şəhərləri şiddətli hərbi tank döyüşlərinin və ya havadan bombalanmanın nəticəsində deyil, 1994-ci il 14 may tarixindən sonra, yəni rəsmən atəşkəs razılaşması haqqında Bişkek Protokolu imzalanandan sonrakı işğal dövründə, qəsdən planlı şəkildə Ermənistan tərəfindən tamamilə dağıdılıb, bütün kommunikasiya, kritik infrastrukturunu ilə birgə məhv edilmişdir;

2) Misal olaraq yuxarıda göstərilən digər şəhərlərdən fərqli olaraq, işğal altında olan Azərbaycan şəhərləri 100% dağıdılmışdır, yəni tamamilə məhv edilmişdir. Məsələn, ən çox dağılan şəhərlərdən olan Mostarda (Bosniya və Herseqovina) binaların 90%-dan çoxu dağıdılmışdı. Ağdamda isə bir dənə də sökülüb dağıdılmamış bina qalmamışdır;

3) Urbisidə məruz qalan Azərbaycan şəhər və kəndlərinin əhalisinin bir qismi silahlı münaqişə zamanı həlak olmuş, qalan hissəsi isə Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə etnik təmizləməyə məruz qalaraq, qanuni yaşayış yerlərindən didərgin salınmış və 30 ilə yaxın məcburi köçkün statusunda ölkənin digər yerlərində müvəqqəti məskunlaşmışdırlar.

4) Digər urbisidə məruz qalmış şəhərlərdən fərqli olaraq (məsələn, dağıdılmış Hələbdə şəhər əhalisinin bir qismi yaşamağına davam edir), Azərbaycan şəhərlərində işğaldan sonra yerli əhalinin yaşaması yalnız bu şəhərlər dövlət tərəfindən bərpa edildikdən və dinc əhalinin təhlükəsizliyi təmin olunduqdan sonra mümkün olacaq. Məsələn, II Qarabağ müharibəsinin bitməsindən sonra iki il yarım keçməyinə baxmayaraq, indiyə kimi yalnız Zəngilanın Ağalı kəndinə və Laçın şəhərinə əhalinin bir qisminin qayıdışı mümkün olub.

Urbisid cinayətinin Azərbaycan şəhərlərinə qarşı törədilməsinin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası bu əməli beynəlxalq cinayət statusunda müstəqil cinayət növü kimi milli cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdıran ilk dövlət olmalıdır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək və müasir transmilli cinayət hüququnda soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlərin avtonom xarakterini nəzərə alaraq, təklif edirik ki, urbisid sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən əməl kimi CM-in VII Bölməsinin 16-cı fəslinə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) əlavə olunan 104-2-ci maddəsində kriminallaşdırılsın.

Dünya təcrübəsində ilkin olaraq məhz Azərbaycan Respublikasının cina-

yət qanunvericiliyində urbisid cinayətinin beynəlxalq cinayət statusunda kriminallaşdırılması bir daha beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistan tərəfindən tamamilə məhv edilmiş Azərbaycan şəhərlərinə diqqəti cəlb edəcək.

Qeyd edək ki, Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi [4] Azərbaycan Respublikasının CM-ə “ekosid” və “urbisid” cinayətlərinin kriminallaşdırılması barədə təkliflə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Hüquqi Ekspertiza və Qanunvericilik Təşəbbüsləri Mərkəzinə müraciət etmiş, həmçinin müvafiq təkliflər media vasitəsilə geniş kütlə arasında işıqlandırılmışdır.

Bundan başqa, “Qara dəniz və Xəzər dənizi Regionu Ölkələri Hüquqşünasları Assosiasiyası”nın təşkilatçılığı ilə 2023-cü il 18 fevral tarixində “Dövlət. Cəmiyyət. Cinayətkarlıq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda bizim tərəfimizdən Ermənistanın Qarabağda və ətraf rayonlarda törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin qısa təhlili verilərək, bir daha milli cinayət qanunvericiliyimizdə ekosid və urbisid kimi əməllərin kriminallaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılıb [13].

Mədəni irsi məhv etmə

Mədəni irsin kimliyinin itirilməsi məqsədilə azərbaycanlılara aid mədəni sərvətlərin məhv edilməsi və ya erməniləşdirmək niyyətilə talanması hələ XX əsrin əvvəllərindən indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi torpaqlarımızdan başlayıb və Qarabağın və ətraf rayonların işğalı dövründə vəhşicəsinə davam edib.

Ermənilər Qarabağın və ətraf rayonların 30 ilə yaxın işğalı dövründə yalnız ətraf mühitə geniş və ciddi ziyan vurub, azərbaycanlılar yaşayan şəhərlər və digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsi ilə kifayətlənməyiblər. Onlar 1949-cu il (4) Cenevrə Konvensiyalarının 1977-ci il I Əlavə protokolu ilə qadağan edilən “yandırılmış torpaq” müharibə taktikasından istifadə edərək, bununla zəbt edilən ərazilərin əslində onlara heç vaxt mənsub olmadığını sübut ediblər. İşğal altında olan ərazilərdə Azərbaycan xalqına mənsub olan mədəni irsin qərəzli şəkildə ardıcılıqla illər boyu məhv edilməsi bunu sübut edən təkzib olunmaz faktdır.

Belə ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonların işğalı nəticəsində Azərbaycanın 23 muzeyinə məxsus 86307 eksponat, 4 şəkil qalereyasına məxsus 371 rəsm əsəri, 927 kitabxanaya məxsus 4,6 milyon kitab, 13 arxivə məxsus 260 000 sənəd, 5300 memarlıq abidəsi, o cümlədən 2261 arxeoloji abidə, 50 000 ədəd şəxsi kolleksiyalarda saxlanan tarixi əhəmiyyətli mədəni sərvətlər Ermənistan tərəfindən talanaraq məhv edilib. Ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə onlarla kurqanın, insan məskənlərinin, qəbiristanlıqların, inanc yerlərinin, müsəlman dini abidələrinin və digər arxeoloji abidələrin tamamilə məhv edilməsi Azərbaycan tarixinə və mədəniyyətinə ciddi zərbə vurmuşdur. İlk hesablamalara görə Azərbaycanın tarix və mədəniyyət

abidələrinə Ermənistan tərəfindən vurulmuş zərərin ümumi miqdarı 177 milyard ABŞ dolları təşkil edir [3].

Məsələn, tarixi hadisələri saxtalaşdırmaq və işğal edilən əraziləri “erməniləşdirmək” məqsədilə ermənilər xaricdən arxeoloji ekspedisiyaları Xocavənd rayonundakı Azıx mağarasında, Ağdamın Şahbulaq qalası yaxınlığında qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmağa cəlb etmişdilər. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən açılmış cinayət işinin materiallarına görə, “Xocalı, Ağdam rayonunda Üzərliktəpə, Füzuli rayonunda Qaraköpək kurqanları və digər tarixi mədəniyyət abidələri, eləcə də arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış ümumdünya əhəmiyyətinə malik 100 mindən artıq qiymətli və nadir eksponat məhv edilib və talanıb”.

Beynəlxalq təşkilatlar arasında ilkin olaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü tanıyan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı işğal olunmuş torpaqlarımızda islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin, məscidlərin məhv edilməsi haqqında bir neçə Qətnamələr qəbul etmişdir [9].

BMT-nin “Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 14 noyabr 1970-ci il tarixli Konvensiyasına əsasən hər bir dövlətin arxeologiya, qədim dövr, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və elm üçün əhəmiyyətə malik hesab edildiyi dini və ya dünyəvi səciyyəli sərvətlər mədəniyyət sərvətləri sayılır (maddə 1). Bundan əlavə, bu Konvensiyada qeyd edilir ki, hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən memarlıq ansambları (həmçinin dini abidələr), incəsənət əsərləri, bədii, tarixi və ya arxeoloji əhəmiyyəti olan əlyazmalar, kitablar və digər əşyalar, həmçinin elmi kolleksiyalar və ya kitab və arxiv materialları, onların saxlandığı və ya sərgiləndiyi muzeylər, kitabxanalar və s. binalar mədəni sərvətlər sayılır.

Yuxarıda qeyd edilən 1970-ci il tarixli Konvensiyadan başqa mədəni sərvətlərin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi aşağıdakı beynəlxalq aktlarla tənzimlənir: “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunmasına dair” 1954-cü il tarixli Konvensiya, UNESCO-nun “Dünya mədəni və təbii irsinin qorunmasına dair” 1972 il tarixli Konvensiya, “Arxeoloji irsin qorunmasına dair” 1992-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, UNESCO-nun “Mədəni mülkiyyətin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz şəkildə başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il tarixli Konvensiya və s.

Azərbaycan Respublikasının “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” 10 aprel 1998-ci il tarixli Qanunda (maddə 2), “Mədəniyyət haqqında” 21 dekabr 2012-ci il tarixli Qanunda (maddə 1) milli mədəni irsin, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin, mədəni sərvətlərin və s. anlayışları verilir.

Tarixən maddi, qeyri-maddi, dini və s. mədəni sərvətləri məhv edilən, erməniləşdirmək niyyətilə talanan Azərbaycanın cinayət hüququnda bu əməl, yəni mədəni irsi məhv etmə, xüsusi olaraq müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmayıb.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-in 246 (tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama), 183 (xüsusi dəyəri olan əşyaları talama) və 116-cı (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) maddələrində məsuliyyət müəyyən edən əməlləri və mahiyyətə soyqırım, ekosid, urbisid cinayətlərinə yaxın olan və bizim tərəfimizdən kriminallaşdırılması təklif edilən “mədəni irsi məhv etmə” əməlini şərh etməyə ehtiyac var.

CM-in 246-cı maddəsində dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlamaya görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulub. Bu əməlin cinsi obyekt kimi ictimai təhlükəsizliyi və ictimai qaydanı təmin edən ictimai münasibətlər, növ obyekt kimi ictimai mənəviyyət, bilavasitə obyekt kimi isə tarix və mədəniyyət abidələrini qorunub saxlanılmasını təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir [2, 391]. Tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama beynəlxalq xarakterli cinayətdir, cinayətin predmetini təşkil edən tarix və mədəniyyət abidələri xüsusi statusa malikdirlər və iki zəruri əlamətlə (maddi və hüquqi) səciyyələnilirlər [19, t.2, 274-275].

CM-in 183.1-ci maddəsində xüsusi tarixi, elmi, ədəbi və ya mədəni dəyəri olan əşyaları və ya sənədləri üsulundan asılı olmayaraq talama, 183.2-ci maddəsində isə talanmış əşyaların və ya sənədlərin məhv olmasına, korlanmasına və ya dağıdılmasına səbəb olduqda məsuliyyət müəyyən edilir. Bu əməlin predmetini mədəni sərvət hesab olunan əşyalar və sənədlər təşkil edir, cinsi obyekt kimi iqtisadi sahədəki münasibətlər, növ obyekt kimi mülkiyyət münasibətləri, əsas bilavasitə obyekt xüsusi dəyər daşıyan özgə əmlakının qorunmasına yönəlmiş ictimai münasibətlər, əlavə bilavasitə obyekt kimi isə mədəni irsin mühafizəsi sahəsində ictimai münasibətlərdir [19, t.1, 609].

Hər iki əməlin (mad.183, 246) CM-in müxtəlif bölmə (IX və X) və fəsilələrində (23 və 27) kriminallaşdırılması onların predmetinin xüsusi dəyəri ilə əsaslandırılır və onların hər ikisi beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir.

Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərinin məhv edilməsi Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-in müharibə cinayətlərinin sırasında sistemləşən aşağıdakı maddələr üzrə tövsiyə edilir:

“116.0.8-1. hərbi zərurət olmadan qəsdən mədəni sərvəti, o cümlədən gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvəti hücum obyektinə çevirmə, yaxud gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvətdən və ya ona bilavasitə bitişik ərazilərdən hərbi əməliyyatların dəstəklənməsi üçün istifadə etmə;

116.0.8-2. mədəni sərvəti qəsdən böyük həcmdə dağıtma və ya mənim-səmə, yaxud mədəni sərvətə münasibətdə oğurluq, soyğunçuluq, qanunsuz mənim-səmə və ya vandalizm aktları törətmə;

116.0.8-3. mədəni sərvəti işğal edilmiş ərazidən qanunsuz çıxarma, yaxud həmin ərazidə olan mədəni sərvətə mülkiyyət hüququnu başqasına vermə və ya ona xitam vermə; mədəni sərvətin bilavasitə qorunması, uçotu və ya saxlanması tələb edildiyi hallar istisna olmaqla, işğal edilmiş ərazidə hər hansı arxeoloji qazıntı aparma; mədəni sərvətin mədəni, tarixi və ya elmi xarakterini gizlətmək və ya məhv etmək məqsədi ilə onu modifikasiya etmə və ya ondan istifadə növünü dəyişdirmə”.

Fikrimizcə, milli cinayət qanunvericiliyimizdə ekosid və urbisid əməllərinin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növləri kimi kriminallaşdırılması ilə yanaşı, xalqımızın mədəni irsini təşkil edən maddi xarakterli mədəni sərvətlərinin məqsədli şəkildə qəsdən məhv edilməsi, yalnız müharibə cinayətlərinin tərkibi olaraq məhdudlaşdırılmamalıdır.

Azərbaycan tarixinin istər keçmiş, istərsə də son 30 illik reallığı sübut edir ki, bu əməllər yalnız silahlı münaqişə zamanı yox, həmçinin sülh zamanı (yəni rəsmi olaraq 1994-cü ildə atəşkəs elan edildikdən sonra) işğal olunan ərazilərdə məqsədli şəkildə törədildiyinə görə, onlar beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü olaraq “mədəni irsi məhvetmə” kimi kriminallaşdırılmalıdır. Hər halda Azərbaycan ərazisində son 30 ildə Ermənistan tərəfindən məqsədli şəkildə geniş miqyasda mədəni sərvətlərimizin məhv edilməsi, talanması və saxtakarlıqla “özünüküləşdirilməsi” danılmazdır və real faktlarla sübut olunur.

Hüquq ədəbiyyatında, müxtəlif internet informasiya resurslarında tez-tez “mədəni soyqırım” (“культуроцид”, “culturalcide”) termininə rast gəlinir [21, 373-383]. Əslində bu terminin yaradıcısı kimi Rafael Lemkini hesab etmək olar. O, bir qrup insanın mədəni, dil və dini xüsusiyyətlərinin məhv edilməsini mədəni soyqırım kimi qəbul edirdi [26].

Bizim təklif etdiyimiz “mədəni irsi məhvetmə” anlayışı “mədəni soyqırım” terminindən daha dəqiq və genişdir, çünki nəinki Qarabağ və ətraf rayonların işğal olunan ərazilərində məhv edilən, talanan və erməniləşdirilən mədəni sərvətləri, həmçinin də Rus İmperiyası və sovet hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılan Ermənistanın indiki ərazisində məhv edilən mədəni sərvətləri də əhatə edir.

Bu xüsusda nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistan və onların havadarları yüz ildən artıq “erməni soyqırımı” təşviqatına son vaxtlar aktiv şəkildə “культуроцид”i də əlavə edib, bütün dünyaya bu haqda haray çəkirlər.

Bununla əlaqədar II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın parlaq qələbəsini həzm edə bilməyən Avropa Parlament Assambleyası 10 mart 2022-ci il tarixdə qərarlı, həqiqətin tam əksini özündə ifadə edən Qətnamə qəbul edib [1].

Bu Qətnamə ikili standartların parlaq nümunəsi olaraq Ermənistan tərəfindən 30 il ərzində “yandırılmış torpaq” taktikasından istifadə edərək yerli əhali olan azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin, tarixi abidələrin və islam dini məbədlərinin, qəbiristanlıqların və s. maddi-mədəni, təbii sərvətlərin məhv edilməsini görməməzliyə vurub, anti-Azərbaycan və anti-müsəlman isteriyası ilə 44 günlük II Qarabağ müharibəsində “məhv edilən” erməni mədəni irsinə qarşı şəkildə diqqəti cəlb etməyi çalışır. Halbuki, 30 ilə yaxın işğal dövründə zəngin və qədim tarixi olan Azərbaycan xalqının mədəni irsinin məhv edilməsi faktlarla sübuta yetirilib və beynəlxalq təşkilatlar, xarici ölkələrin nümayəndələri işğaldan azad olunan ərazilərdə bunu şəxsən seyr ediblər. Bütün bunlar IV Cenevrə Konvensiyasının (maddə 27 və s.), “Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının, Avropa Şurasının “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il tarixli Konvensiyasının, UNESCO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” 1972-ci il tarixli Konvensiyasının müddəalarının pozulması kimi qiymətləndirilməli və beynəlxalq hüquqi, mülki və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmalıdır.

Mədəni irsi məhv etmə cinayətini beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi, CM-in VII Bölməsinin 16-cı fəslinə ekosisid və urbisiddən sonra əlavə olunan 104-3-cü maddədə əks olunmasını təklif edirik. Bu halda bu cinayətin cinsi, növ və bilavasitə obyektləri aşağıda göstəriləni kimi müəyyən olunacaq.

Mədəni irsi məhv etmə cinayətinin cinsi obyektini qismində sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən münasibətlər, növ obyektini isə soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlərdə olduğu kimi, beynəlxalq hüququn “*jus cogens*” imperativ gücə malik insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipini təmin edən ictimai münasibətlər təşkil edir. Əsas bilavasitə obyektini isə hər bir xalqın formalaşmasında mühüm rol oynayan, onun unikallığını xarakterizə edən və nəsildən-nəsilə ötürülən maddi və mənəvi sərvətlərin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərdir.

Beləliklə, kriminallaşdırılmasını təklif etdiyimiz mədəni irsi məhv etmə cinayəti (maddə 104-3) tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama (maddə 246), xüsusi dəyəri olan əşyaları talama (maddə 183) və silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma (maddə 116.8-1, 116.8-2, 116.8-3) əməllərindən fərqləndirən və bu cinayətin məhz beynəlxalq cinayətlərin sisteminə müstəqil cinayət növü kimi daxil edilməsini (yəni CM-in VII Bölməsinin 16-cı fəslinə) aşağıdakı əlamətlərlə şərtləndiririk:

1) Mədəni irsi məhv etmə cinayəti tərkibin zəruri əlaməti olan xüsusi məqsədlə törədilir: hər hansı bir xalqın, etnos və ya millətin mədəni kimliyinin itirilməsi məqsədi ilə (246-cı maddədə təsbit olunan əməldən fərqliliyi).

2) Mədəni irsi məhv etmə cinayətinin obyektiv cəhətini təşkil edən digər

hərəkətlərdən biri – mədəni sərvətlərin talanması tərkibin zəruri əlaməti olan xüsusi niyyətlə törədilir: özünüküləşdirmək niyyətilə ilə (183-cü maddədə təsbit olunan əməldən fərqliliyi);

3) Mədəni irsi məhv etmə cinayəti avtonom xarakterə malikdir, yəni həm sülh zamanı, həm də müharibə zamanı törədilə bilər (116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3-cü maddələrdə təsbit olunan əməllərdən fərqliliyi).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının CM-in VII Bölməsinin eyniadlı 16-cı fəslinə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) 104-cü (soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə) maddədən sonra 104-1, 104-2 və 104-3 maddələrin əlavə olunması təklif edilir [12, 278-279].

Yeni kriminallaşdırılmaları təklif olunan əməllərin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi (bu halda beynəlxalq cinayətlər aşağıdakı kimi təsnif olunacaq: təcavüz, soyqırım, ekosid, urbisid, mədəni irsin soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri) və ya insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemi çərçivəsində təsbiti (əslində bu prinsipial bir fərq deyil), Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bu sahədə olan boşluğu aradan qaldıracaq. 30 il ərzində işğal olunan ərazilərdə törədilən ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi əməllərin CM-in VII Bölməsinin normativ məzmununa daxil edilməsi onlara milli qanunvericilik üzrə beynəlxalq cinayətlərin statusunu şamil edəcək: fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti (maddə 3); universal yurisdiksiya (maddə12.3); beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi (maddə 75.5); beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsi (Azərbaycan Respublikasının 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanunu) müddələrinin tətbiqini.

Bundan başqa, ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə cinayətlərinə görə hüquqi şəxslərin də məsuliyyəti müəyyən olunmalıdır və CM-in 99-4.5-ci maddəsində göstərilən əməllərin siyahısına 104-1, 104-2, 104-3 maddələri daxil edilməlidir.

Özü-özlüyündə isə 104-1, 104-2, 104-3 maddələr 116-cı maddənin müvafiq hissələrinə münasibətdə ümumi və xüsusi normaların rəqabəti kimi qəbul olunacaqlar. Bu cinayətlər müharibə zamanı törədildikdə, əməl 116-cı maddənin (xüsusi norma) müvafiq hissələri (mad.116.0.2; 116.0.1, 116.0.6, 116.0.8; 116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3) üzrə silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma kimi tövsif olunacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlər-arası əlaqələr komitəsinin Avropa Parlamentinin 10 mart 2022-ci il tarixli qətnaməsinə dair Bəyanatı. URL: <https://www.meclis.gov.az/news.php?id=3955&lang=az>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası: iki hissədə. - Bakı: Hüquq yayınevini, - 2021, - II hissə, - 808 s.

3. Azərbaycan Gənclər Fondu. URL: <https://youthfoundation.az/36971/?lang=en>
4. BDU-nun Hüquq fakültəsi Cinayət Məcəlləsinə dəyişikliklə bağlı təkliflər hazırlayıb. URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/qanunvericilik/61094.html> (12.01.2023);
5. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: üç cilddə. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015. 2 cild - Etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. - 403 s.
6. Əhmədov M., Qasımoğlu Y. Urbisidin sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayət kimi tanınmasının aktual problemləri / International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, BSU. – Bakı: - 2022, - s.163-172
7. Əliyev Z. “Respublika” qəzetinə “Müləhizələr və təkliflər: ekosid və urbisid bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən əməllərdir” adlı müsahibə. URL: <https://respublika-news.az/news/mulahizeler-ve-teklifler-ekosid-ve-urbisid-beseriyetin-tehlukesizliyi-qesd-eden-emellerdir> (17.01.2023)
8. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü: müstəqilliyə doğru böyük dönüş və milli oyanışın başlanması (1969-1982). URL: <https://azerbaijan.az/related-information/146>
9. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı. URL: <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/iet.pdf>
10. Qasımov İ. Erməni nasizminin şəhərlərin məhv edilməsi siyasəti. URL: <https://azertag.az/xeber/ermeni-nasizminin-seherlerin-mehv-edilmesi-siyaseti-1666785> (15.12.2020)
11. Səmədova Ş.T. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: müasir dövrdə inkişaf perspektivləri / Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi). - Bakı: Mütərcim, - 2022, - 440 s.
12. Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. - Bakı: Mütərcim, - 2023, - 304 s.
13. Армения должна ответить за уничтожение городов: в Баку рассматривается вопрос криминализации урбицида. URL: <https://www.minval.az> (20.02.2023)
14. Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. - Баку: Бакинский университет, - 2017, - с.30.
15. Кузнецов В.В. Юридический анализ выполнения обязанности по защите Отечества (ст.43-1 УК Украины) / Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi) / Ş.T.Səmədovanın ümumi redaktəsi ilə. - Bakı: Mütərcim, - 2022, - 316-324
16. Кузнецов В.В. Проблемы криминализации коллаборационизму/ International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, Baku State University. – Bakı: - 2022, - pp.129-132.
17. Панов В.П. Международное уголовное право. - Москва: Инфра-М, - 1997, - 309 с.
18. Самедова Ш.Т. Современные тенденции развития уголовного законодательства Азербайджана: проблемы криминализации и декриминализации / “XXI əsr, yeni çağırışlar və hüquq sahəsində inkişafın müasir tendensiyaları” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları. – Bakı: BDU, - 2022, - s.116-122
19. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. - Баку: Адилбоглы, - 2020, - 1 том, 824 с.; - 2 том, - 864 с.
20. Экоцид может стать пятым международным преступлением. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/green/60dc37359a7947d3b07ff119>
21. Bilsky L., Klagsbrun R. The Return of Cultural Genocide? // European Journal of International Law, Volume 29, Issue 2, May 2018, pp. 373–396.
22. Camila Misko Moribe. Ecocide: a new challenge for the international criminal law and for humanity // Journal of International Criminal Law. 2023, Vol.4, pp.28-40

23. Ecocide Crimes in Domestic Legislation. URL: <http://eradicating-ecocides.com/wp-content/uploads/2012/06/Ecocide-National-Criminal-Codes-1.pdf>.
24. Lonely Planet Georgia, Armenia & Azerbaijan (Travel Guide). Lonely Planet Publications. 2008, p. 301; Tağılı Turan. Qarabağ. URL: <https://sites.google.com/view/tariximize/home>
25. Martin Coward. Urbicide: the politics of urban destruction. UK, Routledge Advances in International Relations and Global Politics. - 2008, - 176 pp.
26. Raphael Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War). - New York: St Martin's Press, - 1991, - 712 p.
27. Stop Ecocide International. URL: <https://www.stopecocide.earth/leading-states>

О КРИМИНАЛИЗАЦИИ НОВЫХ ВИДОВ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ш.Т.САМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В современный период под руководством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева продолжаются правовые реформы, начатые общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и направленные на укрепление азербайджанской государственности, в частности, продолжается процесс совершенствования законодательства в сфере борьбы с преступностью. С этой точки зрения большую актуальность приобретают совершенствование норм ответственности за транснациональные преступления, содержащиеся в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики, а также исследование проблем, связанных как с содержанием, так и с практикой применения этих норм. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в своем обращении по случаю Дня солидарности азербайджанцев мира и Нового года подчеркнул, что агрессия Армении и почти 30-летняя оккупация части территорий Азербайджанской Республики привели в том числе к крупной экологической катастрофе, уничтожению городов и других населенных пунктов. В связи с этим вопросы криминализации экоцида, урбицида и уничтожения культурного наследия, как самостоятельных видов международных преступлений в Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики, являются чрезмерно актуальными и необходимыми.

Ключевые слова: уголовная ответственность, международные преступления, геноцид, преступления против человечности, военные преступления, экоцид, урбицид, уничтожение культурного наследия, ретроактивная сила закона.

ON THE CRIMINALIZATION OF NEW TYPES OF INTERNATIONAL CRIMES IN THE CRIMINAL LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Sh.T.SAMADOVA

SUMMARY

Currently, in accordance with the requirements of modern times, under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in the direction of strengthening the statehood of Azerbaijan, legal reforms initiated by national leader Heydar Aliyev are continuing, and the process of improving legislation in the field of combating crime is being carried out. From this point of view, the improvement of the norms of responsibility for transnational crimes contained in the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan, as well as the study of problems associated with both the content and the practice of applying these norms, are becoming increasingly relevant today. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in his address on December 31, 2022 on the occasion of the Day of Solidarity of World Azerbaijanis and the New Year, emphasized that Armenia's aggression and almost 30-year occupation of territories led to a major environmental disaster and the destruction of cities and other settlements. In this regard, the issues of criminalization of ecocide, urbicide and destruction of cultural heritage, as independent types of international crimes in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, are very relevant and necessary.

Keywords: criminal responsibility, international crimes, genocide, crimes against humanity, war crimes, ecocide, urbicide, destruction of cultural heritage, retroactive force of law.